

Sangen mellem krigene og dens forudsætninger i 1840'rne

ET BIDRAG TIL FOLKE- OG SKOLESANGENS HISTORIE I SLESVIG

Af KARL CLAUSEN

Studiet af udviklingen inden for skolesangen og den folkelige sang er taget op af Sanghistorisk Arkiv ved Det musikvidenskabelige Institut, Aarhus Universitet. Universitetslektor *Karl Clausen*, der har grundlagt og nu leder Sanghistorisk Arkiv, behandler her folke- og skolesangen i Slesvig omkring midten af forrige århundrede.

I. INDLEDNING

For det tidsrum af små 15 år, som skal være denne artikels hovedemne, er det i sanghistorisk perspektiv betegnende, at dansk sejrbevidsthed efter Treårskrigen og det danske styres forholdsregler, især sprogordningen, blev fulgt op af bestræbelser for også gennem sangen at styrke den danske sag i Sønderjylland og genvinde dele af den slesvigske befolkning for det danske sprog. Forsøg på under truslen fra syd at tage sangen i det nationale og folkelige beredskabs tjeneste kendes – som vi skal se – også fra slutningen af 1830'rne og især fra 40'rne, men her som mere spredte tilløb, med Skamlingsbankemøderne som de undtagelser, der bekræfter reglen.

I 50'erne og op til 1864 koncentrerer anstrengelserne. 1840'ernes kongerigske sangbøger med trykkested i København, specielt Danske Samfunds og P. O. Boisens samlinger fra henholdsvis 1840 ff og 1849 ff, har utvivlsomt også fået nogen udbredelse i Nordslesvig, har i alle tilfælde været kendt og benyttet af de folkelige førere. Sangbøger af særlig slesvigsk tilsnit går nu i trykken, ikke så meget i København som i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Flensborg, Slesvig (om Tønder er i denne forbindelse intet fundet oplyst). Fædrelands- og folkelivssangen, som den med øget tilslutning kom til at lyde på begge sider af Kongeåen efter 1864, vel særlig intenst i årtierne o. 1900 (Den blå Sangbog i Sønderjylland), har sin rod i 40'ernes forjættende rørelser og de efterfølgende 15 års mere målbevidste bestræbelser for at tilføre

folkelivet sange af national-politisk og aktuel gehalt og af poetisk-romantisk kvalitet.

Der er hjemmel for her at tale om »folkelige sange«, hyppigst kendte digteres og komponisters frembringelser, hvis udbredelse til videre kredse formidledes af politiske foregangsmænd, idealistiske borgere, præster og pædagoger. Udgivere af sangbøger i Slesvig mellem krigene er f. eks. P. C. Koch, Frederik Fischer, Danske Samfund i Haderslev, sognepræsten i Dybbøl, den senere provst K. Karstensen. Til dem slutter sig en række lærere, der har skolesangen for øje.

»Folkelig sang« og »skolesang« er to alen ud af ét stykke: den folkelige sang afgiver grundstoffet til skolesangen (salme, fædrelandssang, etc.), men bevægelsen kan også gå fra skolesangværk til folkelig sangbog (f. eks. Ingemanns morgensange). Folkepædagoger har været sig denne sammenhæng bevidst, f. eks. O. D. Lütken, da han 1818 i oplysningens tjeneste udgav sin Hus- og Skolesangbog; eller K. Karstensen, der i slesvigsk folkelivs tjeneste samlede Gamle og nye Sange til Brug for Skolen og Livet, med særligt Hensyn til det danske Folk i Sønderjylland.

Den folkelige sang har været centraldirigeret og centralinspireret, som folkemindeforskere vilde sige.¹ Det var de politisk og kulturelt bevidste, der med sangen som et blandt andre midler gik i aktion for den nationale og folkelige oplevelse, også i Slesvig. Og den forestilling har mere eller mindre spillet ind, at det gjaldt om at sanere og opdanske »folkesangen«, den brede strøm af hyppigst anonyme viser eller sange af glemt proveniens, der i forrige århundrede og længere tjente til almuens underholdning: ældre og yngre folkeviser, skæmteviser og obkskøne sange, soldater- og elskovsviser, syngespils- og vaudeville-numre etc. — sange i mundtlig overlevering, eller skillingsviser til populære melodier, altså en delvis merkantilt dirigeret trafik, besørget af bogtrykkere og visekræmmere, der vidste, hvad almuen fandt behag i.

Sangens historie angår derfor ikke blot poeter og musikere, tekster og melodier, litterær- og musikhistorisk indplacering, æstetisk værdsættelse eller nedvurdering, og lignende spørgsmål vedrørende selve stoffet. Sanghistorien bøjer tillige ind mod samfundsudviklingen og de historiske begivenheder, forholdet mellem befolkningsklasserne eller stænderne, påvirkning og vekselvirkning indenfor disse, fordomme og fejlvurdering, udgivere og trykkesteder, og lignende problemer, der melder sig, når episoder og kortere perioder indordnes i bredere sam-

menhæng. Tiden fra o. 1800 til o. 1920 – fra helstat over krige og rigets decimering til Genforeningsårene – repræsenterer sådan et langt stræk, hvor de afgørende faser også kan aflæses i sangen. Midtvejs i løbet udgør årene mellem krigene en karakteristisk »kortere periode«, der sanghistorisk set kan opgøres som endemål for en udvikling, men også kan betragtes som ansats til sangens videre udfoldelse under fremmedherredømmet. M. h. t. det sidste kan vi nøjes med denne antydning. En omtale af visse forudsætninger, nærmere eller fjernere, bør derimod medtages for også derved at indkredse bestræbelserne for sangens fremme i perioden mellem de slesvigske krige. I fremstillingen skal indgå citater fra forskellige perioder, der dels skal tjene til at pege på fællestræk i de dannedes folkelige kontakter – de centraldirigerede formidlingsprocesser, dels skal fremhæve de skiftende idealer og forhåbninger, der sættes til disse processer – fra oplysningstid over liberalisme til Grundtvig og folkelig-national opvågnen.

II. DE DANNEDE – ALMUEN/FOLKET/BORGERSKABET – SANGEN

1. Oplysningstiden

I 1801 udgav en kandidat i teologien, O. Brasen, førstegrøden af sine poetiske forsøg. Heftet udkom i København: *Nytaars-Gave for Almuen, eller Forsøg til en Samling af Almue-Sange, nærmest bestemt for Bondestanden*. Ingen af de 16 sange til landlivets, arbejdets, dydens, monarkiets og kongehusets pris har haft nogen påviselig eftervirkning. Der var ingen grund til at løfte heftet ud af glemsel, hvis ikke det havde haft tilknytning også til Nordslesvig og til problemet: de dannedes forhold til almuen og sangen. Brasens sanghefte er sammen med 4 andre visebøger fra tiden indlemmet i den almuebogsamling, der 1802 blev oprettet i Branderup, Haderslev amt, på initiativ af stedets sognepræst H. P. Barfoed.² Blandt bogsamlingens 230 numre indtager de 5 sangbøger en hædersplads blandt de »egenlige Almueskrivter«. Motiveringen herfor kan f. eks. læses ud af Brasens foretale:

Agtværdige Bondestand!

Gjennemtrængt af Bevidstheden om de mange virkelige Hindrin-

ger, dine mangeslags landlige Beskjeftigelser lægge dig i Vejen for din Oplysning og Forædling — — — opflammet af en veemodig Følelse ved et nøjere Bekjendtskab med de mange usle Sange og rimet Vaas, med de mange Sædelighed og Velanstændighed fornærmende Viser, som alt for længe, maaskee endog efter din Overbevisning, — — har vanhelliget dine Hænder, Læber og Hjerte, — — — besluttede jeg — — at ofre dig nogle af mine Fritimer, for at *formindske*, at jeg ikke skal sige: *afhjælpe* denne din Trang — —.

Forfatteren håber med sine sange at indvirke på ungdommens lyst til skoleundervisning, ynglingens fædrelandskærlighed, den unge piges huslige flid, at henlede den stræbsomme bondestands tanker på den usynlige Algodes velsignelser, at befordre kærligheden mellem forældre og børn, og endelig:

at luttre Eders Glæder og forædle Eders sædvanlige Forlystelser — dette var mit Øjemed.

Moralvisen har været dyrket, hvor den kunde gå ind i praktisk-pædagogisk sammenhæng som på spindeskoler, søndagsskoler, de første seminarier og folkeskoler, eller hvor »almueslæreren« tillige evnede at udfolde sig som en »almuens sanger«, som tilfældet var med præsterne Claus Frimann og Jens Zetlitz i Norge, og i Danmark f. eks. V. K. Hjort i Holmens sogn og H. P. Barfoed i Branderup. På det rent pædagogiske felt har moralvisen hævdet sig længe. Fra Nordslesvig skal endnu nævnes *Jürgen P. Jessen: En liden Samling af Sange for Almuen, med særdeles Hensyn til Ungdommen i Sundevit og Omegn. Første Forsøg. Sønderborg 1831.*⁸

Man tør dog nok tvivle om moralvisens varige virkning. Hvad oplysningstidens digtere og vejledere i deres henvendelse til den stræbsomme bondestand til syvende og sidst ønskede, var jo med et passende udvalg af viser at virke for tilfredshed med standens kår. Oplysningstidens morsomste poetiske frembringelser, selskabs- og drikkeviserne, var i dette perspektiv forbeholdt de højere stænder, det akademiske og veletablerede borgerskab. Der er da heller ingen tvivl om, at disse genrer, herunder tillige syngespilsviserne, også er blevet dyrket i de slesvigske byer, på dansk og på tysk. Nævnes må også helstatstidens

patriotiske sange, der florerede under Englandskrigene, ligeledes på begge sprog, og åbenbart i betydeligt omfang accepteredes af både borgerskab og almue. Selskabsvisen har haft lange eftervirkninger; vi møder den endnu i 50'erne og senere som en levende tradition.

2. Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug

Fra midten af 1830'erne gør nye strømninger sig gældende i sangen, som et varsel om ændrede betingelser for folkelivet. Initiativet skyldes Trykkefrihedsselskabet, der bl. a. så det som sin opgave at gå ind i et folkeligt arbejde for derved at underbygge den nye rådgivende stænderinstitution. Skulde folket modnes til at deltage i styrelsen af rigets anliggender, måtte det gennem kundskabs- og dannelsesstof gøres egnet dertil. Foretagendet tør i allerhøjeste grad siges at være centraldirigeret. En skriftkomité – bl. a. omfattende professorerne H. N. Clausen, Sibbern, A. S. Ørsted og Høyen – forestod udsendelsen af ugeskriftet Dansk Folkeblad og bøger »skikkede til i alle Borgerklasser at forædle Sindet, forbedre Smagen og udbrede Kundskaber –«. Poesien og sangen blev tilgodeset med to betydningsfulde publikationer. Af fortalerne til disse ser vi, at romantiske og nationale impulser nu spores på det folkelige plan.

I den af F. Fabricius redigerede *Samling af fædrelandshistoriske Digte* (København 1836) læser vi:

Ved at foranstalte nærværende Samling, har Skrift-Commiteen havt til Hensigt, at give et Bidrag til at vedligeholde og styrke i Folket Mindet om Fædrelandets Fortid, om vigtige følgerige Tildragelser, om Mænd, der have virket i Fred som i Krig til Landets Ære og Gavn, og tillige at bidrage til at gjøre den fædrelandske Digtekonst, som har bevaret og forskjønnet os disse Erindringer, kjær for Unge og Gamle.

Vi står her overfor en romantisk tonet fornyelse af oplysningstidens hæders- og mindesang med overvejende nyere bidrag af Oehlenschläger, Grundtvig, Ingemann, Blicher, P. M. Møller, Winther, J. L. Heiberg m. fl.

Henrik Hertz lægger i den af ham redigerede *Samling af danske Sange I-II* (København 1836) vægt på et bredt udvalg af sange fra oplysningstid til nyere romantik. Opbygningen af samlingen røber hans

romantisk farvede opfattelse af folkesangens væsen og mission: en afdeling med sange af fædrelandsk grundtone, dernæst sange til skildring af forskellige livstilstande, til udtryk for et af kærlighed grebet gemyt, endvidere romancer, viser og bordsange. Dyden er udgået af vokabulariet, og den nye romantisk-folkelige holdning understreges i forordet:

— — Ved at kaste et Blik paa dette Heftes Indholds-Liste vil man let underrette sig om den Orden, hvori de enkelte Sange udvikle sig af hverandre, enten efter deres Indhold eller den Stemning, hvori de sætte Sjælen — — Sang har til alle Tider været anset for et virksomt Middel til at stemme Sindet, styrke, berolige og tilfredsstille det eller skaffe uskyldigt Tidsfordriv.

Hvilken betydning har nu de nævnte samlinger haft i det selsvigske område? Spørgsmålet er vanskeligt at besvare, da kendte sikre vidnesbyrd er få. Det kan dog fremhæves, at Trykkefrihedsselskabet — inspireret af Orla Lehmann (tale den 4. november 1836) — fra 1838 udvidede sin virksomhed til Sønderjylland. »Den gode danske bog skulde danne modvægten mod den tyske kulturs udbredelse og indflydelse« (Jakob Petersen)⁴. En mængde bøger uddeltes som gaver. Af to håndskrevne bogfortegnelser fra Adsbøl og Ketting ses, at Trykkefrihedsselskabets publikationer er blevet indlemmet i biblioteker, der iøvrigt overvejende bestod af litteratur fra oplysningstiden, på dansk og på tysk.⁵

Skulde man da kunde tale om en ny inspiration? Eller er disse samlinger blot pligtskyldigst sat ind i rækken? Det er lidet troligt, at folkesangen på en studs skulde være blevet fornyet efter de nys udgivne mønstre. Det er derimod sikkert, at de folkelige førere har taget imod, er gået i lære og i løbet af 40'rne og senere har udmøntet den danske sang om fædreland og modersmål til slesvigske formål. Ligesom det lidt planløse fremstød fra Trykkefrihedsselskabet efterfulgtes af Foreningen til Dansk Læsnings Fremme i Slesvig — under P. C. Kochs, Fr. Fischers, Nis Hanssen Bondesøns og Chr. Flors auspiciér — er det værd at fremhæve, at P. C. Koch og Fr. Fischer snart efter Treårskrigen optræder som udgivere af nationalt prægede sangbøger. Det var dog næppe sket på samme måde, i alle tilfælde for P. C. Kochs vedkommende, hvis ikke Grundtvig i mellemtiden havde ladet høre fra sig.

3. Den grundtvigske inspiration

Grundtvigs Mands Minde-foredrag på Borchs kollegium sommer og efterår 1838 havde som bekendt den betydning for ham selv, at han for første gang fra en verdslig talerstol fik kontakt med en talrig tilhørerskare, tidens potentielle grundtvigianere, for en væsentlig del endnu bestående af yngre akademikere. Hans foredrag – f. eks. om »hvorledes det danske Folke-Hjerte kom til Orde hos Skjaldene«,⁶ d. v. s. i sangen – blev optaget med en lydhørhed, der indebar ønsket om fortsat kontakt mellem digteren og hans modtagelige tilhørere. Det Danske Samfund blev stiftet, og Grundtvig blev dets formand. Indenfor det nye selskabs rammer – Grundtvig kalder det en gang Selskab for det Folkelige – fortsatte han foråret 1839 med foredragsvirksomhed og besvarer f. eks. den 23. april spørgsmålet om »det Folkelige« ud fra en betragtning af, hvorledes det kunde ske, at folkevisen gik i glemme hos danskerne, og hvorledes den atter må bringes på folkets læber, om der skal være tale om sand dansk folkelighed.⁷

Det er derfor i mine Øine soleklart, at vi giennem et langt Tidsrum maae ordentlig have været forgiort og forhexede; thi det maa et Folk jo være, som i Sprog og Tankegang, i Sang og Smag, alt-saa i alt Aandeligt og Hjerteligt, eller med eet Ord: *Menneskeligt*, ikke blot foretrækker det Fremmede, men glemmer omsider der-over reent sit Eget.

En betragtning af vore trylleviser (Grundtvig kalder dem i sit foredrag viser om »Hexeri«) fortæller os da to ting. Ved deres eksistens som levn, at folket engang har haft en dyb anelse om faren ved fortryllelsen eller forgørelsen. Dernæst, at danskerne har mistet denne sans for »hvad der falder os naturligt, og Andet er og kan det Folkelige umulig være«.

– – vi behøvede ikke mere Vidnesbyrd om, at det Danske Folk maa enten have været forhexet eller være forgaaet, end den Kiendsgierning, at disse Viser skreves i Glemmebogen og nævnedes sjelden af vore Lærde uden med en pedantisk Advarsel mod den »grumme Overtro«, der spøgede i dem, og var vel nu, Gudskelov, næsten reent udryddet, men maatte dog hos *Almuen* drives ud af sit sidste Smuthul [hentydning til rationalisterne].

Det er da ikke til at undres over, at nogle lærde kunde falde på den tanke, at det danske sprog kun var et »galt Tydsk«, hvilket jo vilde betyde, at folket virkelig havde været forhekset, eller at det – efter de lærdes opfattelse – havde »opgivet sin Aand og mistet sit Modersmaal«. Af de to onder føler Grundtvig sig tilskyndet til – netop nu – at fastholde det mindste:

– og derfor tror jeg, vi har været forhexede, og troer det saameget heller, som mig synes, Bladet har vendt sig, og vi er kommet til os selv igien og behøver blot at spytte det »gale Tydsk« ud, Man har puttet os i Munden, for baade at snakke og synge saa godt gammelt Dansk, at Man snart skal mærke, vi er endnu i Grunden de Selvsamme, som for tusind og totusind Aar siden.

»Bladet har vendt sig« – her kan da den rette tydning af en gammel tryllevisе hjælpe os til at forstå vor egen situation, selvom vi må indrømme, at det »ved Læsningen kommer saameget an paa Omstændighederne, med hvad Øine Man betragter en gammel Vise«. Det forekommer Grundtvig, at visen om *Hr. Tønne fra Als* i den foreliggende sammenhæng er særlig velegnet: Hr. Tønne, som undslap dværgekongens runer, fuldførte den ham pålagte opgave at udfri den islandske prinsesse, og stiftede bo med hende på sit kære Als – d. v. s. forgjorthed, men sind og evne til frigørelse; kraft og dåd i Nordens Aand; mål og mening i fædrelandets tjeneste.

Saaledes tør jeg vel formode, jeg aldrig kunde læst Hr. Tønnes Vise uden at finde den baade dyb og deilig, men for at henrives saaledes af den, som det virkelig i Dag var Tilfældet, maatte vor Forgjørelse med *Dværge-Runer* netop staae mig saa levende for Øie, som den nu gjør, maatte Folk, som de jo gjør, nægte, der nogensinde har været et *Sønderjylland* til [måske hentydning til benævnelsen Dansk Holsten], maatte Man netop fra *Als*, som Man jo har gjort, protestere mod al mulig *Danskhed* [Augustenborgerne], og endelig maatte, trods alt det, *Sønderjylland*, som det aabenbar ogsaa gjør, netop nu komme sin *Danskhed* mere levende ihu end nogentid siden *Knud Lavards Dage*, der ganske rigtig lod sig daare af *Dværgens Datter* [hentydning f. eks. til »Dannevir-

ke«s grundlæggelse 1838 ved Chr. Poulsen, Chr. Flor, P. C. Koch, samt bladets program: modersmålets ret og Sønderjyllands tilknytning til Danmark].

I denne betragtningsskema lå der tillige en udfordring til Grundtvig selv og til folk, der begyndte at tænke ad hans baner:

Var derfor kun Hr. *Tønnes* Vise endnu i Folkemunde, da vilde vi, ved at forklare den, kunne meddele Folket en heel Anskuelse af *Forgjørelsen*, som kun er alt for vis, og af Helbredelsen, vi forventede —.

Grundtvig var på det tidspunkt ikke klar over, at der o. 1810 var nedskrevet en folkemelodi til Hr. *Tønne*.⁸ Han sætter derfor sit håb til, at en sådan »liflig« tone til visen endnu måtte findes i folkemunde som en forudsætning for dens videre udbredelse — underforstået: ved de kyndiges, de dannedes mellemkomst.

Skal den nemlig gjøre Gavn, maa den paany blive »sød i Munden«, og først da nytter det at pege paa den, som et herligt Drømme-Epos om Hexeriet og Helbredelsen —.

Denne kåde forelæsning, der indgår i situation 1838–39: Mands Minde-møderne og Danske Samfund, kan fra et sanghistorisk synspunkt betragtes som en vending i Grundtvigs tankeverden:

Ved denne tid underbygges Grundtvigs og sønnen Svend Grundtvigs historisk-videnskabelige interesse for folkevisen med overvejelser om dens genoplivelse til folkelig-praktisk brug (jf. henholdsvis den videnskabelige D og F-udgave og de populære udvalg ved både N. F. S. og Sv. Grundtvig).

Fra denne tid tager Grundtvigs produktion af folkelige sange et mægtigt opsving. Vi kan heri se en sammenhæng med den forklaring af folkevisernes sindsbilledsprog, han efterlyste for at »kunne meddele Folket en heel Anskuelse af *Forgjørelsen*«.

Denne aktivitet må ses på baggrund af hans nys sluttede kontakt med et samstemt borgerligt publikum, hans tro på den danske sag og hans nyvakte tillid til den nationale opvågningen i Sønderjylland.⁹

4. De folkelige rørelser og sangen i 1840'rne

Den grundtvigske inspiration førte, som nævnt, til dannelsen af Danske Samfund, hvis formål det var ved møder i og udenfor København at virke for folkelig oplysning. I mødernes struktur må sangen snart have spillet en fremtrædende rolle, jf. f. eks. særtrykkene til Danske Samfund med Grundtvigs sange. Fællessangen i grundtvigsk ånd var jo første gang blevet intoneret med Willemoes-sangen efter Mands Minde-forelæsnings den 17. oktober 1838 om Danmarks tilstand 1807–14.¹⁰ Det måtte nu stå klart, at der var behov for en ny sangbog, da tidligere samlinger, også Hertz' fra 1836, jo savnede den grundtvigske vision.

Viser og Sange for Danske Samfund udkom i 4 små hefter 1840 ff. Udvalget skyldes formentlig en redaktionskomité, der har stået Grundtvig nær. Det er den første verdslige sangbog af grundtvigsk præg, en forløber for Højskolesangbogen, med vægten lagt på fædrelands- og folkelivssange, historiske sange og – for første gang – med en fyldig repræsentation af folkeviser. Af de i alt ca. 80 sange er o. 30 af Grundtvig, hen ved 20 af Ingemann (f. eks. Holger Danske-sange), i talstyrke følger dernæst folkevisen og Oehlenschläger; de samtidige er repræsenteret med en eller to sange: Wilster, Boye, Blicher, Heiberg, Hertz; ældre visesang med L. Kock, Sorterup, Ewald, Baggesen, Thaarup, Abrahamson.

Hvor teksten presser på, hinker melodiredaktionen gerne bagefter. Således også i *Viser og Sange*, der til dels er præget af selskabsvisen og yndede melodier i samtiden, i andre tilfælde af melodinød og uafklarethed, åbenbart også glemsomhed. Har der således hersket en vis usikkerhed (som ikke skal eftergås her), så er der dog grund til at fremhæve generationens nyvakte forkærlighed for folkevisen samt den hyppige anvendelse af folkevisemelodier til nye digte, hvor ånd og versemål talte derfor, eller måske nok så hyppigt: hvor forfatteren m. h. t. versemålet har haft helheden af en bestemt folkevis (med eller uden omkvæd) og melodi for øje – man talte lejlighedsvis om de nye »kæmpeviser«. Vi står her ved tærskelen til 1840'ernes folkeviserenæssance, der på dette tidspunkt har været baseret på kendskab til Peder Syvs Kæmpeviser og Abrahamson, Nyerup og Rahbeks Udvalgte danske Viser 1812–14 (specielt bind V: melodier), Nyerup og Rasmussens Udvalg af Danske Viser fra 1821, måske også Weyses Kjempeviser-Melodier I fra 1840.

Folkevisen er i Viser og Sange repræsenteret i følgende orden:

Dronning Dagmar – Elveskud – Esbern og Sidsellille – Havfruen og Dronningen – Elverhøj – Aage og Else – Kong Olaf – Agnete og Havmanden – Den liden Baadsmand – Svend Vonved – Asbjørn Snare – Hr. Adelbrand – Svend Felding.

Folkevisemelodier er sat til tekster af Grundtvig, Ingemann, Blicher og findes endvidere til en tekst af Sorterup:

Grundtvig –

Hr. Tønnes Kæmpeviser: Der ligger et Rige i Østerland (med titel: Fugl Phønix), Svend Grathe var Konning i Danmark (Maitræet), Der sad en Prindsesse i Danmark (Dronningen og Holger). – *Hr. Olufs Kæmpeviser:* Hvor Bølgerne rulle og Bøgen er grøn (Kong Christian og Havfruen). – *Der stander et Slot i Østerrig:* For Bønder Himlens Fugle meer (Fugleviser), Der stander et Slot i Nord-Sjælland (Frederiksborg). – *Olaf Konning og Broder hans:* Konning havde sig Kiøbenhavn (Beleiringen). – *Agnete stander paa Høieloftsbro:* Tæt udenfor Vebæk, hvor Søen er reen (Fiskeren og Havfruen). – *Jeg gik mig ud en Sommerdag:* samme begyndelse (Sommerdagen, 1840). – *Dronning Dagmar ligger i Ribe syg:* Paa sin Liigseng ligger Kong Frederik hvid (Kongens Løjbænk). – *Dankonning og Hr. Asbjørn Snare:* Hjerter og Løver i sit Skjold (Danmarks Skjold). – *Der gaaer Dans paa Borgegaard:* Skiøn Rose mellem Blomster (Dronning-Vise).

Ingemann –

Marsk Stigs Døtre: Vær hilset, mit gamle Fædreland (Holger Danskes Hilsen). – *Svend Felding han sidder paa Helsingborg:* I alle de Riger og Lande (Holger Danskes Mærke), Hr. Barnekow tumled sin danske Hest (Christian Barnekow). – *Hr. Asger Rygs Vise:* Der klang en livlig Seierssang (Bertel Thorvaldsen).

Blicher –

Svend Felding: Der blæste en Storm udi Kattedkat (Søren Kanne).

Jørgen Sorterup –

Det var højen Berner Ris: Hr. Sested har avlet en Søn under Ø (Hr. Sested).

Hertil kunde føjes nogle »glemte« melodiangivelser samt en forløber for den romantiske »folketone«: H. Hertz' og H. Rungs Hr. Peder kasted Runer – , der også benyttes af Grundtvig: Kong Fredrik flytted langt fra Taare-Pilen (Konge-Kviden). Endvidere P. E. Rasmussens melodi til Danmark, dejligst Vang og Vænge (1810), der efter almindelig opfattelse i 1840'erne var en »gammel dansk folkesang«, i dette tidsrum den mest yndede af alle melodier: i Viser og Sange benyttes den fem gange af Grundtvig, af Ingemann og Blicher hver én gang.

Folkeviserenæssance og nydigtning på folkevisesubstrat følges altså ad (spørgsmål om evt. senere melodiskifte lades her ude af betragtning). Af ovenstående oversigt skal uddrages et eksempel for at demonstrere den nære forbindelse, der kan være mellem forlæg og nydigtning, ikke blot formelt (versemål og melodi), men ofte også i holdning og tone.

Den lange, detailrige vise om *Hr. Tønne fra Als* kom, trods Grundtvigs henrykkelse over den, ikke med i Viser og Sange. Til gengæld lod han sig inspirere fire gange af Tønne-visens tema: »Blad-Vendingen«, som han kaldte det. De tre af viserne er fra 1840 og optaget i Viser og Sange, den fjerde er fra 1849 og trykt i tidsskriftet *Danskeren*. Det oprindelige omkvæd »Raader I vel de Runer« overtages af Grundtvig, ordret eller tillempet det nye episke stof omkring det fælles tema.

Fugl Phønix (1840), om livets genopståen, med omkvædet »Raader I vel de Runer«.

Maitræet (1840), om Frederik VI's gave til det danske folk: de rådgivende stænder, med omkvædet »Maier er sød i Danmark«.

Dronningen og Holger (1840), om Holger Danskes forventede tilbagekomst, med omkvædet »Dejlig er Dronning-Stolen«.

Hr. Tønnes Vise, »En Allegori« (1849), i str. 11: Er Sønderjyden Hr. Tønne selv —?, med omkvædet »Raader I vel de Runer«.

Folkevisen, nydigtning i dens ånd, nye »folkelige sange« på friere grundlag danner med andre sange af hovedsagelig romantisk observans et incitament, der indgår i den nationale og folkelige vækkelse.

I hvilken bredde den nyetablerede »folkelige sang« er blevet modtaget, er det svært at udtale sig om. Det har her været afgørende, om en vækkende personlighed er gået i spidsen — som »almueslæreren« et halvt hundrede år forinden. Vi hører fra begyndelsen af 1840'erne gennem breve f. eks. om præsterne Peter Rørdam i Mern, Johs. Ferd. Fenger i Lyngby og P. O. Boisen, der virkede ved asylskolerne i København. L. C. Hagen, der som de førnævnte stod Grundtvig nær og havde udgivet den længe benyttede samling *Historiske Salmer og Rim* (1832 ff), virkede i den ny tids ånd i Mjølde, Vestslesvig. Chr. Kold, der i nogle år var huslærer hos gårdejer Knudsen i Forballum, ligeledes Vestslesvig, tog sig også af karlene, læste højt for dem af Ingemanns romaner og sang med dem efter Viser og Sange's nys udkomne 1. hefte med 16 sange, ofte dem allesammen (folkeviser, Oehlenschläger, Grundtvig, Ingemanns Holger Danske-sange, Winther, Hertz), særlig gerne programsangene for fædreland, modersmål og

folkets kår: Danmark, dejligst vang og vænge – Underlige aften-lufte – Er lyset for de lærde blot. På lignende vis har modersmålets forkæmpere, spredt over hele Sønderjylland, næppe kunnet undgå at bemærke de nye toner i sangen.

Den særlige betydning for Sønderjylland, vi kan tillægge Trykkefrihedsselskabets og Danske Samfunds samlinger med digte og sange, ligger da sikkert deri, at der hermed forelå et let tilgængeligt arsenal af fædrelandsk poesi, der kunde bringes i anvendelse både ved de store folkefester og i det daglige arbejde for danskhedens sag.

Om Rødding højskoles indvielse beretter L. Skau i et brev af 8.11. 1844 til Carl Ploug:

Det gik ganske høitideligt til ved Høiskolens Indvielse; Sangkoret var meget godt besat og assisteredes af Orths Musik fra Gram. Først blev et par Vers til Melodien: Vor Gud han er saa fast en Borg, afsungne og derpaa en fædrelandsk Sang – —.

Forstanderen, Johan Wegener, citerede i sin tale Ingemanns indledningsdigt til Valdemar den Store og hans Mænd og anslog dermed den historisk-poetiske stil, som blev den danske højskoles. Og »Grundtvigs smukke Sang om Modersmaalet sluttede Acten« (formentlig med Weyses melodi).¹¹

En formodning om, at Viser og Sange straks eller meget snart er blevet benyttet på højskolen, er blevet kommenteret af historikeren Hans Lund i et brev til denne artikels forfatter. Den tidligere højskoleforstander henviser til, at man ikke ved noget bestemt om sangens anvendelse i denne tidlige periode. Derimod har digte, også sangtekster, været benyttet ved Wegeners skriveøvelser. Et diktathefte, ført af Ths. Windfeld i højskolens første år 1844–45 og indeholdende 24 tekster, lader formode, at det er de yndede antologier, der er lagt til grund for øvelserne, bl. a. udgivelser af Chr. Molbech og Fr. Barfod, og efter alt at dømme også Viser og Sange og Trykkefrihedsselskabets Fædrelandshistoriske Digte. Ad disse veje er der formentlig efterhånden skaffet sangen indgang i højskolens arbejde.¹²

Ved folkefesterne har sangen fra første færd været et bærende element, dels med lejlighedssange, dels med fædrelandssange fra de omtalte samlinger. De lokale poeter fejrer triumfer, ved gildet i Sommersted februar 1843 f. eks. L. Skau og pastor Kragh i Lintrup samt nogle

anonyme. Ved Skamlingsbankefesten 1843 repræsenterer P. C. Koch og B. Bekker det lokale islæt; sangheftet indeholder derudover følgende: Moders navn (Grundtvig), Vift stolt (Ingemann), Danmark, dejligst — — (L. Kock), Der er et land (Boye), Din skål og min skål (Blicher). Skamlingsbankemøderne lagde op til den rige sangproduktion af Grundtvig, Ploug o. a., der for en stor del gik ind i det nationale repertoire, vi møder i Højskolesangbøgerne o. lign.

Det er rimeligt at antage, at sangen med de tilspidsede politiske tilstande i slutningen af 1840'erne har fået øget anvendelse. Slesvigholstenerne sparede sig ikke, Liedertafelbevægelsen nåede også op i Nord-slesvig. Og som tyskerne fremførte sig med patriotiske sange som *Es braust ein Ruf wie Donnerhall* og *Schleswig-Holstein, meerumschlungen*, har danskerne nok taget til genmæle med f. eks. *Dannevirkevisen*, snart også *Der er et yndigt land*, der da var over 20 år gammel, men først lanceredes af Studentsangerne ved Skamlingsbankemødet 1844 og snart herefter accepteredes.

Treårskrigen førte til en kolossal produktion af krigs- og soldatersange, af hvilke mange gennem skillingstryk og i afskrifter kom i omløb. Viser og Sange for Danske Samfund måtte under disse omstændigheder forekomme utilstrækkelig; der måtte i sangen også tages hensyn til krigsbegivenhederne, sejre og nederlag. Det var Grundtvigs svigersøn, *P. O. Boisen*, der påtog sig opgaven og samlede *Nye og gamle Viser af og for Danske Folk* (1849), den vigtigste kongerigske sangbog mellem krigene, af grundtvigsk grundholdning, udvidet med krigens sange, kamp- og lejrssange samt børnesange.

III. FOLKELIG SANG MELLEM KRIGENE

I. P. C. Koch

Blandt P. C. Kochs mange talenter er hans poetiske håndelag velbekendt, hans musikalske gaver derimod mindre påagtede. Og dog var han forbavsende virksom indenfor musikken. Han spillede noget klaver, dyrkede guitaren, holdt af at synge, han skrev digte og komponerede ofte selv melodier dertil. Han interesserede sig for hørelære (som vi siger nuomstunder) og søgte gennem nogle udgivelser at virke for en forbedret folke- og kirkesang, ligesom han tog initiativet til

kongerigske teaterbesøg og til oprettelsen af den danske sangforening »Brage« i Haderslev, og derudover var han den både praktiske og musiske arrangør ved de store folkefester. Hvad der særligt skal interessere os her, er hans virksomhed som udgiver af folkelige sange. Men forinden skal gives en oversigt over de vigtigste af hans musikalske publikationer og nogle dermed forbundne poetiske gøremål.

Praktisk Sang- og Guitar-Skole for Folket, eller almenfattelig Anviisning til, i kort Tid at lære sig selv at synge efter Noder og spille paa Guitarre — (Haderslev 1844, andet oplag 1850). Koch skriver i forordet om den oplivelse, han efter en anstrengende dag ofte har fundet ved at synge de herlige danske sange til eget guitarakkompagnement. Han håber på instrumentets folkelige udbredelse og giver anvisninger til sang efter noder og til guitargrebene efter de til melodien føjede becifringer (som en unævnt musiker har hjulpet ham med). Ved denne metode håber han, at instrumentet vil »komme i Skjødet af enhver Borger og Bondepige, fortrænge Ynglingens og Ungkarlens Smag for unyttigt Kortspil og Tobaksrøgning, og paa denne Maade bevirke en forædlet Folkesang«. Helheden i Kochs mangeartede interesser, omkring udgivelsesåret 1844 f. eks. hans optagethed af de sydslesvigske problemer, kommer til orde i den afsluttende passus, hvor han lover, at indtægten skal komme det forsvar til gode, han yder »det danske Sprog og den danske Nationalitet i de betrængte Dele af Hertugdømmet Slesvig«.

Et gennemsyn af indholdet orienterer os om Kochs hensigter og røber, at han har været særdeles velorienteret i samtidens visesang. Det er husmusikken han har haft for øje, ikke den folkelige fællesang. Var P. C. Koch ved denne tid end grundtvigianer, så indtager Grundtvig og Ingemann en yderst beskeden plads i bogen. Det er Heiberg og Hertz, der dominerer, folkevisen er smukt repræsenteret; blandt de danske komponister fører Weyse. I det samlede antal af 100 sange er det svenske islet ret betydeligt, o. en femtedel — et udslag af skandinavisme (Tegnér) og Bellman-renæssance (en halv snes af hans viser); blandt svenske melodiangivelser bemærkes Lindblads og Crusells navne. Det skal supplerende oplyses, at Modersmålet er anført med Weyses melodi; vi tør deraf slutte, at sangen ved indvielsen af Rødding højskole er blevet sunget til denne tone (H. Rungs melodi fremkom nogle år senere og accepteredes hurtigt).

Guitaren var i det 19. århundredes første halvdel — før klaverets

sejrs- og borgerskabet – et yndet instrument. Også på dette punkt har Koch altså været med på noderne, åbenbart med nogen succès, hvilket bl. a. fremgår af, at han (ifølge forordet til andet oplag) har anskaffet nodetyper til sit trykkeri. –

Ny dansk Messebog (Haderslev 1853). Koch var som bekendt livet igennem optaget af religiøse spekulationer. Han fjernede sig fra Grundtvig, var optaget af Kierkegaard, de gammeltroende, Irvingianerne og forskellige religiøse bevægelser i tiden. Den katolske kirke-musik viede han stor opmærksomhed. I det tredje og sidste afsnit af *Messebogen* meddeles en prøve med de latinske tekster og melodierne til Trinitatis søndag, suppleret med en tillempet Pater noster-melodi til Fadervor. Om kilder og eventuelle hjælpere oplyses intet.

Messebogen giver iøvrigt, ligesom guitar-skolen, et kursus i hørrelære (første afsnit) og i det centrale midterafsnit eksempler på danske messemelodier. Man bemærker her Kochs forsøg på at overføre nogle danske melodier til tyske tekster, »egnet for den tyske Gudstjeneste i det Slesvigske«. Det svarer til hans forsonlige holdning efter krigen: »Fjendskabet var ophørt, Tvisten udjævnet ved Freden, og Grunden lagt til god Forståelse«. ¹³ –

Fra P. C. Kochs sidste livsafsnit i København (1856–80) skal nævnes to publikationer, i hvilke han optræder som både digter og forfatter. *Sønderjydske Sange* (u. å.): med »En Flygtnings Kvad« og »Den flygtende Falk«, er stemninger fra tiden efter 1864. Posthumt udkom *20 danske Ordsprog i 12 Sange, satte i Musik for to Stemmer til Brug i Skolen og Hjemmet af U. Kjærgaard* (pseudonym for P. C. Koch). Endvidere foreligger *Purken*, sangblade for skolen (1878). ¹⁴

Koch var nu langt fra begivenhedernes centrum og har næppe mere, som i 1840'erne, haft nogen mulighed for at virke i øjeblikket. Hans vers og melodier blev hurtigt glemt. Det er som formidler af dansk-nordisk poesi og sang i det slesvigske – »da Sønderjylland vågnede« – han har virket med størst lødighed.

Kochs udgivelser af folkelige sange

Udsendelsen af skillingstryk tog, som nævnt, et mægtigt opsving under Treårskrigen. Navngivne eller anonyme digtere gav deres besyv til forsvarsberedskabet, og på kendte eller med nykomponerede melodier blev viser om den tapre landsoldat sunget over hele landet af folk og

soldater. Også Grundtvig søgte med bramfrie vers at få »Den danske Menigmand« i tale samtidig med, at han i ugebladet Danskeren i poesi og prosa fulgte og vurderede de slesvigske begivenheder.

Som bogtrykker og udgiver måtte P. C. Koch føle sig fristet til at gå

ind i denne trafik. Fra 1850 foreligger 6 blade med fællestitlen *Viser med Forord og Noder*. Hver vise introduceres med bemærkninger om baggrund, digter og melodi – som i de udbredte antologier (her dog uden melodihenvisninger), f. eks. *Fædrelandshistoriske Digte* fra 1836. Udvalget er typisk for tiden som for Kochs ligelige interesse for både vise og folkelig sang:

Erik Bøgh: Seer I, hvem der kommer her – titel: Soldaten (vandremelodi).

Grundtvig: Hr. Willesen var en tysk Hugaf – Hurra-Vise om Hr. Willesen (Muth-Rasmussen).

H. P. Holst: Jeg gik i Kirsebærgangen ned – Den lille Hornblæser (Horneman).

Grundtvig: I Danmark er jeg født og baaren – Danmarks Priis (Rung).

Grundtvig: Jeg gik mig ud en Sommerdag – Slaget ved Idsted (folkemelodi).

Erik Bøgh: Da jeg var lille, hos Beseler – Schleswig-Holstein (Bellman).

H. P. Holst: Hr. Wrangel marscherer i Jylland op – Wrangel i Jylland (vandremelodi). –

I krigens sidste måneder arbejdede Koch med *Fædrelandsk Vise-Bog* (Haderslev 1850), forsynet med de vanlige introduktioner og noder. Flertallet af de knap 30 numre er de populære krigsviser (Faber, Recke, Overskou, Giørup, Ruhmor, Blicher, Holst, Heiberg, også Grundtvig, Koch, et par anonyme), afbalanceret af vægtigere folkelige sange: Dannevirke-visen (Kock), Vift stolt (Ingemann), Kong Christian (Ewald), Påskekløkken (Ploug), Niels Ebbesen og I Danmark er jeg født og båret (Grundtvig); dertil nogle folkeviser. Hvad tilsignede Koch med sin samling?

Forord

Denne lille Visebog er samlet og udgivet for at glæde og fornøje Almuen i de Egne i *Sydslesvig*, hvor Indvaanerne endnu tale og forstaae *Dansk* og hvor de, som Erfaringen lærer og hvad der ogsaa er naturligt, endnu ynde danske Krigs- og fædrelandske Sange, der lyde som en kjær Røst fra deres elskede Fædre.

Efter bemærkninger om introduktionerne og melodiindøvelse fortættes:

Medens saaledes denne lille Visebog udgaaer for at bøde paa et aandeligt Savn hos den brave Almue i de sydligste danske Egne af vor Halvø, ledsages den af det Ønske, at den maa fornøje

mange Kredse og dens Indhold lyde i Mark og paa Hede. Den opfylder da sin Bestemmelse og forynger den gamle Kjærlighed til det rette, gode Fædreland.

Bogen vidner da om Kochs og hans samtidiges hensigter i sprogkampen. Nogle af viserne blev virkelig kendte i Mellemlesvig, dog sikkert ad andre veje end gennem Kochs visebog, der ikke blev genudsendt. —

Endnu engang havde Koch berøring med en sangbogs tilblivelse. Det var i Sønderjydsk Samfund i København, hvis medlemmer, landflygtige sønderjyder, i 1866 syslede med tanken om en sangbog til eget og samtidig til sønderjysk brug. Koch var selvskeven til redaktions-

udvalget, men udtrådte p. gr. a. uenighed – hans indflydelsesrige tid var nu omme. Sønderjydsk Samfunds »Tohundrede Sange« fra 1867 har haderslevianeren Jens Lohmann på titelbladet; det er begyndelsen til »Den blå Sangbog«.¹⁵

2. Borgerlig sang før den nationale vækkelse – Fr. Fischer – Dansk patriotisme med tyske tekster

En tysk-dansk sangbog.

Forsåvidt sangbøger er faldet ind under pligtafleveringen til de videnskabelige biblioteker, vil man som regel kunne finde dem, omend ikke altid i den søgte udgave. For det ældre stofs vedkommende er man velfaren på Universitetsbiblioteket eller Det kgl. Bibliotek. Men blandt antikviteterne hører sangbøger til sjældenhederne. De er sammen med blade, skillingstryk og andre papirer gået op i røg eller kulet ned – det er forbavsende, hvor lidt der er tilbage. Dog kan en gammel sangbog være blevet på stedet, gemt hen i en kiste, en kasse eller et skab. I få lykkelige tilfælde kan skiftende generationer have bevaret en bog eller en lille samling som vidnesbyrd som slægternes gang (det gælder især salmebøger). De fleste af de her omtalte sangbøger er sådanne sjældenheder, der har hørt eller hører hjemme et eller andet sted i det slesvigske. Også den nedenfor anførte er i den forstand et unicum.

Et ukomplet eksemplar af en blandet tysk-dansk sangbog – uden titelblad, trykkested og årstal – har været opbevaret i Holbøl, Sundevad. Af dens indhold tør vi slutte, at den er udgivet før den slesvigske splittelse mellem dansk og tysk, formentlig kort forinden, idet K. Karstensens Als-sang (Af østerhavets vove), der i begyndelsen af 1840'erne blev meget populær, er optaget i bogen. Vi kan da foreløbig tale om *Holbøl-sangbogen fra o. 1840*. Den består af to dele: 53 tyske, 51 danske sange. Kongetroskab har en beskeden plads i begge afdelinger (Heil Dir, dem liebenden Herrscher des Vaterlands – Kong Christian; Gud signe vor konge god), statspatriotisme (især ved Ingemann) en noget større i den danske del (Vift stolt – –; Dannevang – –). Det varsler om 1840'ernes slesvigholstenisme og Liedertafel-bevægelse, at befrielseskrigenes tyske patos er repræsenteret med et enkelt eksempel (Körner: Lützows wilde Jagd). Derudover hersker borgerlig endrægtighed omkring danske og tyske selskabs- og drikkeviser samt

modesange fra begyndelsen af århundredet (f. eks. Des Jahres letzte Stunde; Seit Vater Noah in Becher goß; Bin der kleine Tambour Veit – Min søn, om du vil i verden frem; Mit fulde glas og sangens raske toner; Als-sangen).

Et efterslæt af den borgerlige dansk-tyske neutralisme – eller måske snarere en genoptagelse – haves snart efter 1864 med f. eks. Liederbuch für gesellige Kreise/Sangbog for Selskabskredse (Sonderburg/Sønderborg 1866).

Om Holbøl-sangbogens udbredelse foreligger foreløbig ingen konkrete oplysninger ud over det meddelte findested. Den synes særlig velegnet for et publikum i de nordslesvigske købstæder med dansk talesprog og tysk skole- og kirkesprog. Også tysktalende flensborgere med kendskab til dansk kan have haft fornøjelse af den. Men det tyske sprog fandt jo også anvendelse udenfor byerne. Fra o. 1800 gik oplysningstidens danske og tyske kulturstrømninger hen over Slesvig og medførte f. eks. selskabsvisen på begge sprog; også landlige kredse nåedes af denne bevægelse. »Holbøl-sangbogen« kan betragtes som en udløber heraf.

Frederik Fischer

Hvad Fr. Fischer i tiden omkring sin offentlige fremtræden har kendt af sang, har nok ligget på samme niveau.

Hans virkefelt lå i det gottorpsk prægede Aabenraa, hvor kongetroskaben havde forholdsvis ringe kår, mens slesvigholstenismen – som i Tønder – havde gode vækstbetingelser i borgerskab og embeds-klasse. Småkårsfolk fulgte ikke med heri. Det var disse folks danske interesser, Fischer fra først af vilde varetage. Vejen gik, som for Kochs vedkommende, over bladvirksomhed.

Da byens magthavere i tillid til Fischers manglende politiske interesse havde overdraget ham privilegium til udgivelse af et blad, fik de ham med løfter overtalt til at lade det komme på tysk som Apenrader Wochenblatt (1839). Men da de givne løfter ikke holdtes, og da hans ærinde tilmed var dansk, gennemførte han et halvt år senere navneforandring til Kgl. privilegeret Ugeblad for Aabenraa – det gamle, tilsidesatte bynavn. I 1849 skiftedes til det nordisk klingende Freja. Men modsat Koch var Fischer ikke grundtvigsk orienteret, hvilket også kan læses ud af den sangbog, han udgav tre år senere.¹⁶

Fischers arbejde med at skabe en dansk avis gik hånd i hånd med hans bestræbelser for at få oprettet et dansk legebibliotek for byens og omegnens beboere. Det var Saxo, Ingemann og Blicher, der nu blev folkelæsning i kongerigske og slesvigske egne. Fischer fulgte sine litterære interesser op med bearbejdelse og udgivelse af Slesvigske Sagn (1857 og senere oplag) og med samling og udgivelse af Digte af Hans Mikkelsen (1860), den kulturhistorisk interessante degn og landmåler fra slutningen af det 18. århundrede. Med aktuelt og selskabeligt sigte udgav han den førnævnte sangbog til brug for »Frederiksklubben«, den første danske forening i Aabenraa.

Den danske sag havde under Treårskrigen også vundet sympatisører i borgerskabet: købmænd, mestre, skibsførere. Da den provisoriske regering i Slesvig efter våbenstilstanden august 1848 afløstes af fællesregeringen, betød det på ingen måde en forbedring af beboernes kår, tværtimod. I beretningen om Frederiksklubens stiftelse anfører foreningens protokolfører fra 1848 til 52, Frederik Fischer, følgende om tilstandene i Aabenraa – med lignende ordvalg som i det berømte brev maj 1838 til P. C. Koch:¹⁷

Under denne haarde Terrorisme kom den Følelse til fuld Bevidsthed, der slumrede i Befolkningens Hjerte: *at de vare danske og vilde forblive det* – –

En række borgere af ovennævnte bestillinger samt en læge lod udgå indbydelse til ligesindede medborgere – –

at forene sig til et Selskab, der skulde bestaa af lutter dansksindede.

»Frederiks-Clubben« blev stiftet den 11. december 1848. Man samledes et par gange om ugen – –

og opmuntrede og trøstede sig gjensidig ved Samtaler om Tidens Tildragelser, ved Tankeudveksling og ved patriotiske Sange.

Repertoiret fra de gængse samlinger har vel stået til rådighed også i Aabenraa, derudover kunde man ty til de mange flyveblade fra Treårs-

krigens tid. Borgerne har dog nok følt, at de havde brug for en særskilt sangbog, der var tillempet deres forudsætninger. Fra eget bogtrykkeri udgav *Fr. Fischer: Sangbog for Gamle og Unge* (Aabenraa 1852). Bogen indeholder 89 sange, hvoraf de 75 er danske, 8 tyske, 6 svenske. Forord findes ikke. Men udvalget af sange siger noget om det behov, der skulde dækkes.

Der indledes med nogle af de kanoniserede fædrelandssange, efterfulgt af Treårskrigen populæreste viser. Reservationen overfor det grundtvigske kendes på, at kun den uomgængelige sang om Modersmålet er medtaget, og at Ingemann er sparsomt repræsenteret. Folkevisen mangler ganske. Skandinaviske sympatier kommer til orde på dansk (Ploug) og i det svenske islæt (Fischer har haft en svensk visebog, *Sexalia*, nu i landsarkivar Peter Kr. Iversens eje). Den nyvakte interesse for dansk læsning spores i en svag hældning mod romantisk poesi (f. eks. Oehlenschläger, Heiberg, Winther, Holst, H. C. Andersen) og en tydelig interesse for teatervisen (En Søndag paa Amager, Eventyr paa Fodrejsen, Lumpazivagabundus etc.). Hovedvægten er lagt på selskabs- og drikkevisen, ca. halvdelen af bogens indhold, tyske og svenske viser iberegnet. I sammenligning med Kochs tilsvarende udgivelser (jf. også K. Karstensen, kap. IV, 1) sigter Fischers sangbog mindre til den brede folkelige oplevelse end til det selskabelige samvær i en sluttet kreds af borgere fra by og omegn, der efter krigen ikke tog i betænkning også at vedkende sig deres tyske kulturarv – et fænomen, der op gennem det 19. og 20. århundrede, i alle tilfælde i politisk magsvejr og med forskelle fra egn til egn, har kendetegnet slesvigske gemytter.

Har den grundtvigske sangart åbenbart ikke huet Aabenraaerne, har den til gengæld fået solidere fodfæste i Haderslev, f. eks. gennem et hefte *Sange. Udgiven af »Danske Samfund«* (Haderslev 1855). En trediedel af de ca. 30 sange er af Grundtvig, omtrent ligeså mange går til Ingemann og folkevisen, resten til yndede fædrelandssange. Det var begivenheder i Haderslev 1859 – afskedsfesten for grundtvigianeren F. E. Boisen, »Budstikke-Boisen«, og det store landmandsmøde – der fremkaldte Edv. Lembckes sønderjyske sange (Vort modersmål er dejligt – –, Du skønne land – –), begge skrevet til »folketonen« (En dejlig ung ridder – –, Hr. Peder – –). Måske vi i melodivalget kan se en reminiscens af folkeviserenæssancen, tilpasset anledningen. Hver by har haft sin atmosfære.

På lignende vis har lokale og familiære traditioner påvirket den praktiske sangudøvelse i Slesvig, hvor også forholdet sprog-sindelag optræder i mange afskygninger.

Dansk patriotisme med tyske tekster

Kan kombinationen dansk sprog (dialekt eller rigssprog) – dansk sindelag og kulturtilknytning end betragtes som en af Genforeningens frugter i Nordslesvig, må det med det samme tilføjes, at århundredergammelt naboskab til tysk kulturliv har sat spor i den slesvigske befolkning, også hvad sangen angår, med store forskelle selvfølgelig på de nordlige og de sydlige egne og på byer og landdistrikter. I Nordslesvig kan blandt danske stadig høres eftervirkninger af tysk folke- og soldatersang i de aldersklasser, der har gået i prøjsisk skole eller har måttet trække i trøjen. Hjemmetyskerens vej gennem mere end 100 år fulgte normalt mønstret dansk hjemmesprog – tysk kulturtilknytning, og i medfør heraf kan ofte høres dansk folkesang side om side med tysk fædrelands-, folke- og salmesang. Bemærkelsesværdige varianter kan her gøre sig gældende, f. eks. som følge af, at kirkegang og religionsundervisning i nordslesvigske landdistrikter vedblivende skete på dansk også efter 1864. Det forklarer, at en gedigen repræsentant for hjemmetyskheden, gårdejer Chr. Nissen Marquardsen i Favrbj († 1947), livet igennem forenede dansk hjemmesprog med tysk sindelag og dansk kirkesprog – selv digtede han salmer på dansk.¹⁸

Sprog og sindelag kan således optræde i forskellige kombinationer. Dansk patriotisme i tysk sprogdragt er et velkendt fænomen i tiden o. 1800, da slesvigere og holstenere i et væld af sange udtrykte deres loyalitet og hyldest til monarkiet og kongehuset. Heri sker der en ændring i 1830'erne, og med forstærket udbud i løbet af 1840'erne, da slesvigholstenerne i utalte flyveblade og sangbøger maner til opgør med Danmark, f. eks. i den udbredte parafrase over N. Beckers berømte Rheinlied (Sie sollen ihn nicht haben, den freien deutschen Rhein), forfattet af dr. Neuber i Aabenraa: Sie sollen es nicht haben, das schöne Land der Schlei.¹⁹ Men vendingen er ikke total. Omkring Treårskrigen er dansk patriotisme på tysk i retræten, men ingenlunde uddød. Som eksempel skal anføres en anonymt udsendt digtsamling af *Edm. A. J. Lobedanz*, der var af holstensk-slesvigsk slægt og i

1850'erne sekretær i det slesvigske ministerium: *Lieder aus dem Tagebuche eines dänischen Soldaten, geboren in Schleswig* (Kopenhagen 1849). Hefteets 14 digte kan siges at være en pendant til Heibergs Gadeviser fra samme år, men er uden melodiangivelser og fremtræder snarest som en aktuel kommentar til et gammelt problem, formuleret i mottoet: »Til den danske Læser!/Tydsk er mit Ord! – Du studser,/ Vær rolig, min Ven! thi dansk er mit Hjerte;/ – – Netop deri viser sig Slesvigs Danskhed,/At det til Trods for tydske Rænker og Ord/Dog ei glemte sin gamle Moder!«

Blandt flensborgske borgere kunde traditionelt tysksproget kongehyldet stadig sætte nye skud, f. eks. i forbindelse med festlighederne juli 1862 omkring afsløringen af H. V. Bissens Isted-løve. Ved afsløringshøjtideligheden på Flensborg kirkegård blev H. N. Clausens festtale indrammet af danske sange, skrevet til lejligheden af Fr. Hamme- rich og Carl Ploug. Men ved *Flensborg Borgerforenings Fest i Graa- sten* er sprogene ligeberettiget, kongesangen er på tysk: Heil Dir, o König Frederik (mel. Kong Christian), Erklänge, Ruf der Treue (mel. Vift stolt). Studentersangerne var tilkaldt for – som ved Skamlings- bankemødet 1844 – at medvirke ved den stort anlagte manifestation, f. eks. ved Dannevirke og på Stampen ved Gottorp slot. Slesvigholste- nerne og Liedertafel-bevægelsen reagerede ved at arrangere stor san- gerfest i Husum. Således blussede 1840'ernes dansk-tyske modsætninger op igen, også i sangen.

Mellem krigene måtte de tysksprogede slesvigere og deres indpas- ning i rigets interesser blive genstand for pædagogiske overvejelser, især med henblik på sydslesvigske skoler (jf. kap. IV, 2 og 3) og de i kongeriget stationerede slesvigske detachementer. Fra sidstnævnte sek- tor skal anføres et hefte med danske fædrelandssange i tyske oversæt- telser, besørget af A. Gerner: *Neun Vaterlandsgesänge für Deutsch- redende Angehörige der Dänischen See- und Landmacht* (Kopenhagen 1863). Det kuriøse hefte kan i den her opridsede sammenhæng betrag- tes som udløber af helstatens slesvigske og holstenske loyalitetsytringer. Sanghistorisk har udvalget den interesse, at det giver et fingerpeg om de officielt knæsatte fædrelandssange:

J. Jetsmark: Wiesen voll Blumen und Felder mit Ähren (Duftende Enge og kornrige Vange – mel. af Weyse).

E. Falsen: Zur Waffe! sich nahen die Feinde (Til Vaaben! se Fjenderne komme – mel. af Knutzen).

C. J. Boye: Es gibt ein Reich, gen Norden dessen Lage (Der er et Land, dets Sted er høit mod Norden – mel. af Weyse).

Chr. Wilster: Wo um das alte Dänenreich (Hvor Bølgen larmer heit fra Sø – mel. af Bay; normalt med Weyses mel.).

Oehlenschläger: Es gibt ein schönes Land (Der er et yndigt Land – mel. af Krøyer).

H. C. Andersen: In Dänmark sah ich's Licht, bin dort geboren (I Danmark er jeg født, der har jeg hjemme – mel. af Rung).

Oversætteren er repræsenteret med tre originale bidrag: to kampsange (for 13. og 16. batallion!) og en sang for kongen og de danske piger. Man tvivler på, at dette officielle initiativ skulde være nået ud over kaserne.

Så er der mere folkelig appel i en anonym vekselsang om mødet mellem en slesvigsk soldat og en kongerigsk pige. Den findes i et håndskrevet hefte fra Napoleonstiden og er endnu i 1960'erne optaget efter mundtlig tradition adskillige steder i Nord- og Sydslesvig. Gennem 8 strofer skiftes mellem tysk og dansk. Soldaten lægger for:

(1) *Mädchen, hör, was ich tu fragen,
wie du so alleine gehst – –*

Frieriet tager et lykkeligt forløb, og pigen fra Sjælland (der kan skiftes mellem lokaliteter) slutter visen:

(8) *Knyttet er vort venskabs bånd,
herpå har du nu min hånd.*

Dette folkeminde fra helstaten overlevede altså de mange borgerlige og officielle anstrengelser.

IV. SKOLESANG MELLEM KRIGENE

Også indenfor skolesangen skete en nyorientering i 1840'erne, som ventelig i romantisk retning og i tilknytning til den folkelige sangs fornyelse. Lærere og musikere gik i spisen med publikationer af sangbøger med noder – vi kan nævne C. J. Borchorst, Rudolph Bay, Chr. Bull, Chr. og Emil Erslev, og som den betydeligste A. P. Berggreen,

hvis skolesangværk i 14 hefter (1834–76) genspejler både traditionsbevidsthed (J. A. P. Schulz) og den romantiske fornyelse. Komponister berigede skolesangen, f. eks. Weyse, Rung, Berggreen, J. P. E. Hartmann, Gade, Gebauer. Også musikalske akademikere med pædagogiske interesser beskæftigede sig med folke- og skolesangens tarv, f. eks. Fyns biskop Nicolai Faber, filologen og skolemanden Martin Hammerich, brødrene R. Th. og Johs. Ferd. Fenger – begge præster, og ikke mindst P. O. Boisen. Hans Nye og gamle Viser (1849), snart den mest udbredte af alle samlinger, forøgedes allerede i 2. udgave med et større antal børneviser. Dermed understregedes enheden i bestræbelserne for folke- og skolesangen.

I Slesvig mellem krigen var interessen og det praktiske arbejde for skolesangen til dels motiveret af sprogpoltiske hensyn.

1. Kristen Karstensen – Nordslesvigske tilstande

K. Karstensen var »Sundeveder«, født i 1809 i Ulkebøl. Efter skolegang i Ribe, teologisk embedseksamen og nogle års virksomhed som huslærer i København vendte han 1839 tilbage til hjemstavnen som sognepræst for Dybbøl menighed. I 1857 udnævntes Karstensen til provst for Aabenraa og Sønderborg provstier og kaldedes til præst i Broager. Han forblev i disse embeder indtil 1864, da han blev afsat og udvist. Derefter virkede han som præst i Gelsted på Fyn indtil sin død 1882.

Karstensen har skrevet salmer og religiøs poesi – i Den danske Salmebog er optaget: Kristne, som har frelse funden (fra Gelstedtiden). Det er dog først og fremmest som hjemstavns digter, han er blevet husket og skal omtales her.

Som barn af helstaten håbede Karstensen længe på forståelse mellem dansk og tysk. Hans Als-sang (formentlig fra slutningen af 1830'erne) er endnu ren idyl, som endog har været yndet i tysk oversættelse²⁰ (Af østerhavets vove/Aus blauer Ostsee Wogen). Den forsonlige holdning spores til op mod Treårskrigen. Det hedder f. eks. i »Sang for Sundeveder«, der må være skrevet efter fremkomsten (1844) af Slesvig-Holsten-sangen:

*Lad andre synge Sangen: »Meerumschlungen«
Hvad heller sværme for trefoldigt Nord, –*

*Vor Sang skal prise Sundeved, mens Tungen
Formaaer at røre sig til Lyd og Ord.*

Og senere i samme sang:

*Og Brødre, naar vi saadan ere sammen,
Den gamle Tvist om Sprog og Arvegang
Den ei forstyrre skal vor Selskabsgammen!
Vort Flag er Samdrægt, Fred og Fryd vor Sang!*

Det er en selskabssang, antagelig skrevet til Weyses melodi »Der er et land – —«. Den er optaget i Karstensens eneste digtsamling: *Smaadigte* (København 1849). Digteren er yderst beskeden i vurderingen af sine poetiske frembringelser. Når han alligevel udgiver dem, og netop nu, da er det for at skaffe en lille skærv til sine af krigen »saa haardt betrængte Sognefolk«.

Karstensen, der også havde bekymret sig for dansk læsnings fremme i sin egn, blev indhentet af den problematik, som den skærpede nationalitetskamp i sidste ende gik ud på. Snart efter slaget ved Isted skrev han sin sang om modersmålets ret: Længe nok har jeg bondepige været (Berlingske Tidende 24.9.1850). Og året efter ser vi ham som udgiver af en sangbog, der henvender sig til landsdelens dansksindede befolkning:

Gamle og nye Sange til Brug for Skolen og Livet, samlede (med særligt Hensyn til det danske Folk i Sønderjylland) af K. Karstensen, Sognepræst for Dybbøl Menighed, *udgivne af den danske Forening for Als og Sundeved*. (Sønderborg 1851).

Karstensen søger ved opbygningen af sangbogen at skaffe dækning for de folkelige livsområder, sådan som de måtte tage sig ud for ham – den rummelige præst – og den forening, der stod bag ham. Sangbogen er tredelt:

- A. Gudelige Sange (salmer og åndelige viser).
- B. Fædrelandssange (herunder Treårskrigen's viser, bl. a. af Karstensen).
- c. Gildesange og andre Sange (herunder børnesange).

Afd. A indeholder 39 sange til kirkens fester, til årets og dagens gang, og til fortrøstning. Ingemann fører med 13 sange, derefter følger Grundtvig med 6 og

Boye med 3 sange, de øvrige digtere (Kingo, Brorson, Timm, Aarestrup, Stub m. fl.) er hver repræsenteret med 1 eller 2 sange. Det er den folkelige romantiske salmetone, der dominerer. – Afd. B er den største med 49 sange, i hovedsagen stammende fra 1840'ernes repertoire. Af Grundtvig er der 6 sange, af Ploug 5, af Ingemann 4, af Oehlenschläger 3 og af Recke 3, dertil et par folkeviser og en eller to sange til de øvrige digtere. Det lokale islæt er tilgodeset med Karstensens 9 viser, deriblandt Als-sangen og Længe nok har jeg bondepige været. – Afd. C med 28 viser tager især sigte på familiens fester og livet i hjemmet. Også her er det Karstensen, der fører med 8 sange, derefter kommer H. C. Andersen med 5 sange, Ingemann med 3 sange; der er to folkeviser og en eller to sange til de resterende digtere. –

For sangbogens anvendelighed har det været af den største betydning, at der samtidigt udsendtes et hefte *Melodier til gamle og nye Sange til Brug for Skolen og Livet, udgivne af den danske Forening for Als og Sundeved* (København 1851). Det kan ikke med sikkerhed

afgøres, om det er Karstensen selv, der er redaktør – titelbladet er uden navn – eller om han har haft hjælpere. Sandsynligheden taler for, at heftet er blevet til i samarbejde med kyndige folk som dem, der indledningsvis blev nævnt, f. eks. P. O. Boisen, Chr. Bull, R. Th. Fenger. Karstensens titel »Gamle og nye Sange« minder om Boisens »Nye og gamle Viser«, til hvilke Bull og Boisen udgav et melodihefte i 1852. Chr. Bull findes hos Karstensen for første gang repræsenteret med sin melodi til »Lær mig, o skov«, Fenger med en melodi til »Julen har englelyd«, H. Rung med melodien til »Sin vogn gør han af skyer blå«. Der er i melodiheftet adskillige af den slags førsteforekomster, der tyder på kontakt mellem sangbogsudgiver og musikfolk i København, hvor heftet iøvrigt blev trykt. Også den omstændighed, at heftets melodier ikke altid svarer til tekstbogens melodiangivelser, taler for en rådgivende musikalsk instans.

Melodiudvalget giver et gyldigt indtryk af den tidlige danske romantik, tillempet folke- og skolesangen. Af heftets 92 numre går de 15 til Weyse, en halv snes stykker til dansk og nordisk folkeviser; Berggreen er talt op med 7, Schulz og Rung med hver 5 melodier; med 4 melodier finder vi Bay og E. Horneman (Den tapre landsoldat m. fl.); Krøyer, J. P. E. Hartmann og Gebauer har hver 2 melodier. Med en enkelt melodi finder vi adskillige danske navne (f. eks. Kuhlau, Gade, Hillebrandt), forholdsvis få fremmede. En halv snes melodier er uden ophavsbetegnelse, men nogle af dem har ladet sig identificere og er indgået i opgørelsen. –

Karstensens tekstbog udkom i tre oplag (1851, 52 og 64). Så vidt man kan dømme, er det den, der fremfor nogen anden har været nordslesvigernes sangbog mellem krigene (og længere), i folkeliv og skolen. Det ligger nært især at tænke på de østlige egne, som Karstensen var knyttet til gennem virke og embede: Aabenraa-Sundeved, Sønderborg-Als. Om »den danske Forening for Als og Sundeved«, der figurerer som udgiver, er intet fundet oplyst i Sønderjyllands Historie (jf. registerbindet). A. D. Jørgensen kommer i »En redegørelse« ind på den danske bevægelse i Sundeved og nævner en passant planen (fra slutningen af 1849) om »at danne en forening til hævdelse af den danske befolknings ret«. Om stemninger og tilstande, der kunde influere på sangen, hedder det her: »Årene nærmest efter krigen bar endnu præg af dens stærke bevægelse; vi sang endnu krigsangene, skolesproget blev forandret til dansk, hvad der afstedkom en

hel omvæltning – —«. ²¹ Karstensen nævnes ikke i denne forbindelse.

Der er ingen tvivl om, at fyrrernes selvudslettende digter efterhånden levede op til de krav, der fulgte med opgaven efter krigen at bringe den danske sang på folkets læber – den nye »folkelige« danske sang. I forordet til sangbogens 2. oplag hedder det på vers:

*Længe haanet var vor Moders Tunge,
halvtysk Kragemaal vort Sprog blev kaldt;
vore Toner er det dog, som runge
gjennem Dannersproget overalt.*

*Lad os elske, hvad der er vort Eget,
lad os øse af vort eget Væld!
Har man længe derfor os besveget –
holder fast det nu med trofast Sjæl!*

Karstensens kollega og ven, Felsted-præsten M. Mørk Hansen, skriver om den virkning, der udgik fra sangbogen (her citeret efter digterens biograf, G. Himmelstrup):

Der var snart ikke et hus, hvor ikke »Karstensens sangbog« var kendt og yndet, ikke et gilde, hvor disse sange ikke tjente til at oplive stemningen og lede den hen i en god kristelig og fædrelandsk ånd.

Himmelstrup tilføjer:

Sangen kom frem. Danskheden blev sunget ind i børnene, og fra børnene lød sangen igen, når de ældre sang med.

Da danske skolebøger efter 1864 kom i de prøjsiske myndigheders søgelys, blev Karstensens sangbog forbudt. Mørk Hansen har en dagbogskommentar hertil:

Det skal nok være for denne sangbog, at provst Karstensen blev afsat både som provst og som præst. Men den indeholder også »den tapre landsoldat«. ²²

Det er troligt, at samlingen Gamle og nye Sange vedvarende – trods forbud mod salg af danske sangbøger og afsyngelse af nationalt »op-hidsende« sange – har været brugt i nordslesvigske hjem, indtil den blev afløst af Den blå Sangbog, der fra 1880'erne vandt betydeligt terræn. Karstensen var fra første færd med til at sætte sit præg på Den blå Sangbog. I førsteudgaven 1867 er han repræsenteret med fire sange, den gamle: Længe nok – – fra 1850 (med dansk folkemelodi), de tre nye, skrevet efter overflytningen til Fyn: »Den sønderjyske bonde« (Eia, hvor man nu tumler med sønderjydens land, til mel. Vort modersmål), »Sønderjydens hjemlængsel« (Jeg spørger solen, når dagen gryer, til mel. af Weyse: Der er så yndigt – –), »En alsinger viihs« (Guj ouden, I dræeng', kommer hid te vor disk, mel. af Zahn til Schillers Wohl auf, Kameraden, aufs Pferd, aufs Pferd). Er Karstensens danske sindelag og antityske holdning det bærende i hans sange mellem krigene og efter 1864, så må det tilskrives arven fra helstaten, at han skriver sin ikke mindre patriotiske Alsinger-verse til en fejende tysk melodi. Tyske sange havde fra begyndelsen af århundredet i høj grad været på mode i det slesvigske.

2. Sprogpolitik og skolesang i Sydslesvig

De skolesangbøger, der her skal omtales, genspejler sider af den praktiske skolepolitik mellem krigene. I Slesvig by og i Flensborg søges sangundervisningen indrettet efter de skoleordninger, der med fastholdelse af det generelle mål – daniseringen – er tilpasset de særlige forhold i de to byer.

Domskolens i Slesvig²³

Ved nyordningen af domskolens forhold 1851 blev den hidtidige musiklærer Bellmann, der ikke mere var mødt til tjenesten, erstattet med Julius Ehlert, hvis fader, pastor Joh. Ehlert ved St. Johannes kloster, sandsynligvis var blevet anset som loyal af de danske myndigheder. I alle tilfælde figurerer sønnen fra 1851 i domskolens gælgelister som »Hülfslehrer« og på titelbladet til sin sangbog fra 1856 som »Musiklehrer an der Königl. Domschule in Schleswig«. I Alter Schleswiger Gesangverein's papirer dukker navnet ikke op, hvilket næppe heller

var at vente. Men i registranten (ført fra 1855) over korrespondancen mellem det slesvigske ministerium og domskolens rektor nævnes *Julius Ehlert* gentagne gange, således den 4. februar 1856, da rektoren med bedste anbefalinger befordre hans ansøgning om et gratiale. Ministeriets svar følger pr. 29. marts med meddelelse om, at der bevilges Ehlert 300 rigsdaler til udgivelse af den af ham samlede sangbog. Den 24. maj tilstilles der det høje ministerium fire eksemplarer af den nys udkomne sangbog:

Liederbuch für vaterländische Schulen. 115 zwei-, drei- und vierstimmige *deutsche und dänische Lieder und Gesänge*. Mit öffentlicher Unterstützung gesammelt und herausgegeben — —. (Schleswig 1856).

Den offentlige understøttelse lader forstå, at det slesvigske ministerium betragtede skolesangen med velvilje, for så vidt også den kunde indgå i de almindelige daniseringsbestræbelser, der var indledt med Tillisch' og Regenburgs sprogreskripter 1851. Mens Mellemslesvig havde blandet dansk og tysk kirkesprog, men dansk skolesprog, var kirke- og skolesproget tysk i Frisland og de sydlige egne af Angel og Slesvig — altså også i Slesvig by. Ehlert måtte indrette sin sangbog derefter.

»Väterländische Schulen« betyder hos ham slesvigske skoler med tysk undervisningssprog, men tillige med ikke helt få timer i dansk sprog, litteratur og historie. Sangbogen svarer til denne tilstand: den indeholder 95 tyske og 20 danske sange. Det tyske udvalg rækker, som vanligt på denne tid, fra oplysning til romantik, men selvfølgelig med udelukkelse af tyske og slesvigholstenske fædrelandssange. Det lille danske udvalg bunder i 1840'ernes traditioner: folketone og lyrik, åndelig vise (et par af Ingemann-Weysses morgensange), fædrelandssang. Til sidstnævnte gruppe kan regnes en anonym »Königslied«, hvori det hedder:

*Heil dir, mein Vaterland,
daß dich mit starker Hand
dein König schützt!
Treue schwört jeder Mund;
aber aus Herzensgrund
rufet kein Volk wie wir:
Heil, Friedrich, dir!*

I slutningen af 1863 begyndte domskolen i Slesvig at gå i opløsning.

*Latin- og realskolen i Flensborg*²⁴

Otto William Lindorff, o. 1860 musiklærer i Flensborg og sanglærer ved byens latinskole, satte store forhåbninger til den sangbog, han havde udarbejdet, og hvis udgivelse han nu så hen til. Han henvendte sig desangående til sin svoger, forlagsboghandler Th. Reitzel, leder af det ansete A. C. Reitzels Forlag i København. I brev af 24. april 1862 lader han forstå, at hans »Sangskole« er »authoriseret af det slesvigske Ministerium«, og at han håber på et snarligt møde med Regensburg, lederen af de slesvigske kirke- og undervisningssager. Han udtaler sig endvidere optimistisk om sangbogens muligheder i det slesvigske:

Ved Henvendelse til Ministeriet er der ingen Tvivl om at den vil blive indført ved Skolerne i Husum og Haderslev. En privat Skole her vil, efter hvad Bestyrelsen har yttret, ogsaa benytte samme. At den naar den udkommer ogsaa vil blive indført paa flere Almue og Borgerskoler navnlig i det nordlige Slesvig anseer jeg for givet, da en saadan Skole afpasset efter vore tilsvarende Forhold, aldeles mangler.

O. W. Lindorff's samling udkom i to hefter:

Skole-Sangbog, indeholdende to- og trestemmige Sange (C. A. Reitzels Forlag, København 1862). [I: elementærlære, 60 trestemmige sange; II: 40 trestemmige sange].

Undervisningssprog ved Flensborg latinskole var dansk og tysk. F. eks. blev der ved eksamensfesten sommeren 1862 sunget både på dansk og på tysk: Hvor er saa god, saa mild en Drot/som her tillands? – Schirme Gott des Königs Leben,/der uns huldvoll hier gegeben/Dach und Fach mit reicher Hand. Også Lindorff måtte tage hensyn til begge sprog, men kunde vel i Flensborg tillade sig at give danske sange fortrinsret.

Hefte I indeholder 45 danske og 15 tyske sange; hefte II 31 danske og 9 tyske sange. Blandt de »danske« sange forekommer oversættelser fra tysk og tyske melodier med danske tekster – som også hos Berggreen, Lindorffs forbillede. Der er i Lindorffs samling en smuk repræsentation af romantikens danske komponister: Kuhlau, Weyse, Hartmann, Berggreen, Rung, Gade, Gebauer o. a. Det tyske islæt synes mere tilfældigt.

Den pædagogiske tilrettelæggelse af stoffet skal ikke omtales her.

Kun så meget, at Lindorffs lærebog med flerstemmige sange samt korskangens placering ved skolens fester tyder på en dygtigt drevet sangundervisning.

Den danske borgerskole i Flensborg²⁵

Denne skole, der blev påbegyndt i 1852 og indtil 1864 kunde glæde sig ved et stærkt stigende antal elever, blev fortrinsvis besøgt af børn fra den danske menighed. Sanglærer var her den velsyngende degn og andenlærer Hans Mikkelsen Tofte, der således kunde forene kirkens interesser med skolens. Hans sangbog kan betragtes som resultatet af en mangeårig daglig praksis:

H. M. Tofte: Sangbog for smaa og store Børn (Flensborg 1861).

Samlingen indeholder 135 sange, danske og nogle skandinaviske, og giver et godt indblik i repertoireet af foretrukne sange mellem krigen, desværre med meget ufuldstændige melodiangivelser. Tofte nåede ikke at fuldføre sin mission som dansk forsanger: 1867 blev han afskediget, 1871 blev skolen lukket.

3. Trevenhed og fremgang – syd og nord i det slesvigske

De træk af sangens historie, der er fremdraget her, fortæller mere om enkeltpersoner og grupper og deres udadvendte virksomhed end om virkningen af deres anstrengelser i folkeliv og skole. Det er et spørgsmål, om det vil være muligt gennem topografisk registrering af skriftlige og mundtlige vidnesbyrd at nå til et gyldigt mønster for »virkningernes historie«, og dog sigtes der ved indsamlingen af folkeminder og arkivalier principielt netop herpå. Der er mange hvide pletter i det topografiske atlas over folkeminder, og selvom nogle af dem vil kunne skraveres ved nye fund i arkiver og den mundtlige overlevering, vil usikkerheden stadig være stor, enten fordi skriftlige vidnesbyrd måske mangler for bestemte egne, eller fordi nøjere efterretninger om ældre tilstande udsluktes med de sidste vidner. Hvad vi med henblik på et sanghistorisk tidsbillede kan håbe at gøre, er gennem tolkning af dokumentarisk materiale at beskrive tilstande og reaktioner i enkelte områder og sammenligne egne med indbyrdes afvigende kulturhistoriske og sproglige forudsætninger. Sprogordningen – og i dens kølvand den folkelige danske sang – kunde mødes med accept, lunkenhed eller

modvilje. Heri var der stor forskel mellem syd og nord i det slesvigske (foruden selvfølgelig mellem de nationale lejre). Forholdet skal eksemplificeres med et vidnesbyrd fra Fjorde og et fra Haderslev.

Fjorde

Literaturhistorikeren *P. Hjort*, der var en varm tilhænger af sprogreskripterne, giver i et stridsskrift (1856) mod den tyske professor Baumgarten en tilstandsbeskrivelse af menigheden i »Viöl« (Fjorde), skrevet på tysk:²⁶

[Pastor Hansens] rein dänische Gemeinde war, sowie viele andere von Alters her der Verdeutschung anheimgefallenen Gemeinden in Schleswig, mit der dänischen Cultur-, Schrift- oder Kunst-sprache, dem Hochdänischen, völlig unbekannt, und hatte von jeher kein dänisches Buch gesehen.

Pamfletten indeholder dernæst en række breve til Hjort fra *pastor Hans Hansen* i Fjorde. Han var kongetro og antislesvigholstener, og derfor positiv stemt overfor danske bestræbelser i de sydligste egne af Mellemslesvig. Han beklager – i 1851 – at danske skolelærere endnu ikke er ansat, men lover sig fremgang for det danske sprog i disse truede egne, fordi virkningen af de tilsendte danske bøger, der er blevet modtaget med en ikke ringe interesse, sikkert ikke vil udeblive:

Der Saame fällt hier in ein gutes Land, und wollte man sich nur das beschränkte Ziel setzen, hier die dänische Sprache vor der Ausrottung zu bewahren, so würde die bloße Austeilung dänischer Bücher vollständig zur Erreichung dieses Zweckes genügen.

Alligevel har han et forbehold; og det kommer fra sangen, især blandt de yngre:

Ein großer Übelstand ist der, daß der Volksgesang außerhalb der Kirche durchaus deutsch ist, daß man dänische Lieder gar nicht kennt; solange die jugendliche Welt, wenn sie singen will, wie jetzt, förmlich gezwungen ist, deutsche Lieder zu singen, denn sie hat und kennt ja keine andern Lieder, so lange kann ja auch von einer vollständigen Einführung nicht die Rede sein.

Hertil har brevets modtager, P. Hjort, en morsom kommentar:

In einem andern Briefe schildert Hansen das Tragi-Komische der Situation, wenn bei Gelagen junge Leute beiderlei Geschlechts in *dänischer* Sprache ganze Viertelstündchen sich darüber streiten, welches *deutsche* Lied vorzusingen sei, oder ob die angegebenen Textesworte richtig seien, u. s. w.

Eftertidens erfaringer siger, at hvor folkesproget er dansk, findes også folkedigtning og -sang på dansk. Endnu i 1930'rne blev danske folke-minder i Fjorde indsamlet af Marius Kristensen, Andreas Lorenzen og Anders Bjerrum.²⁷ Endnu for få år siden kunde rester af danske talemåder og leveregler optages i sognet. Det er tænkeligt, at pastor Hansen – embedsmanden, der var friser, og for hvem tysk og dansk var tillærte sprog – aldrig har haft lejlighed til at høre folkelivets intimere ytringer på det danske modersmål, rim og remser, talemåder og vejr-regler, ældre og yngre viser, f. eks. også »Mädchen hör, was ich tu fragen«, den dansk-tyske vise, som Marius Kristensen optegnede i Fjorde sogn.

Men hovedtendensen i den sproglige udvikling, som også pastor Hansen var vidne til, blev fremskyndet af de politiske og folkelige betingelser efter 1864: det danske folkesprogs vigen og tyskens sejrsgang.

*Haderslev*²⁸

J. Nansen, sognepræst i Aller og formand for Haderslev provstis lærerforening, henvender sig pr. 19. februar 1862 til Det Kongelige Kirke-visitatorium for Haderslev Amt i anledning af de publikationer, der er besørget af nævnte forening: *Psalmer for Skolen og Hjemmet*, og *Sange*. Formålet har været »at virke til en livlig og vækkende Sang i Skolerne baade paa Psalmegebetet og udenfor det – –«. Formanden håber især på kirkevisitatoriets anerkendelse af, at de mænd, hvem det har været overdraget at besørge sidstnævnte sangbog, »have været heldige til at udføre deres Hverv«:

– – en Samling Sange, der er skikket til at fremme et sundt og frisk Liv i Skolerne, nære og styrke hos Børnene Kjærligheden til

Fædrelandet, det danske Folk og den danske Natur, det danske Sprog og den danske Sang.

Man håber, at kirkevisitatoriet vil støtte foreningens ansøgning til ministeriet om disse sangbøgers autorisation i de slesvigske almueskoler.

Ministeriets svar, underskrevet af A. Regenburg, foreligger pr. 29. oktober 1862, stilet til kirkevisitatoriet. Salmesamlingen anerkendes ikke, fordi der deri er optaget sange, der ikke indeholdes i de autoriserede salmebøger. Derimod vil »Sange« foreløbig kunne benyttes i Haderslev provsti i de skoler, hvor præst og skolelærer ønsker det, hvilket dernæst ved cirkulære meddeles d'herrer præster i Tyrstrup og Gram herreder. —

Den »folkelige« sangs stilling befæstedes i Nordslesvig som den danske bevægelses sang. Hvor den lød kraftigst, trængtes den ældre »folkesang« utvivlsomt tilbage — den var jo i politisk forstand utidssvarende, uegnet f. eks. til forsamlingssang. Hvilket ikke forhindrede, at 1840-ernes folkeviserenæssance vedblivende inspirerede enkeltpersoner, der af historiske eller pædagogiske grunde var optaget af det folkelige substrat: sagn, viser, rim og remser, o. lign. Indsamling af folkeminder fik et opsving mellem krigene, med Svend Grundtvig og A. P. Berggreen som administratorer af henholdsvis tekst- og melodistoffet. Som indsendere af folkemelodier fra Nordslesvig kan nævnes Morten Esken og Jens Lassen Knudsen, der som lærer ved Rødding højskole også søgte at interessere sine elever for folketraditionen. I Melleslesvig finder vi både lærere og præster som indsamlere af danske folkeminder, der i disse egne med den stærkere påvirkning og infiltration fra tysk sprog og kultur måtte påkalde en særlig interesse hos dem, der i skolen og kirken stod i folkevækkelsens tjeneste. Det er ikke selve disse folkeminder, men spørgsmålet om sangens kår i Melleslesvig, der skal interessere os i det følgende, med H. F. Feilberg som kilde.

V. SANGENS KÅR I MELLEMSLESVIG — H. F. FEILBERG

H. F. Feilberg virkede fra 1856–64 som præst i det nuværende Sydslesvig (Solt, Valsbøl, Store Vi) og lagde i disse år bl. a. grunden til sin virksomhed som folkløristisk forsker og forfatter. »Fra Heden«

(1863) er en skildring af mellemslesvigsk folkeliv, for en stor del baseret på optegnelser af dansk folkedigtning. Mange år senere søgte Feilberg i en mindre artikel: *Valsbøl – Præstegaardsliv i Mellemslesvig* (1919)²⁹ at erindre og forklare sine slesvigske oplevelser o. 1860, dels de folkloristiske studier, dels det for Mellemslesvig typiske dansk-tyske naboskab i sæd og skik, sprog og sindelag. Hans betragtninger kaster tillige lys over spørgsmålet om sangens kår mellem krigene.

I Valsbøl fandtes folk af udpræget dansk sindelag, også folk af udpræget tysk sindelag – »men størsteparten var sikkert temmelig ligegyldige politisk«. Sproget var jysk, en mellemslesvigsk dialekt, tilsat plattyske låneord fra handelen og højtyiske fra kirke og skole. Brugen af tysk bibel og salmebog havde underbygget den anskuelse, at tysk var »det hellige sprog«. Formentlig har den praktiske anvendelse af tysk på Feilbergs tid ikke været helt sjælden i dagliglivet, bl. a. også i sangen. Det vilde ellers ikke være muligt at forklare den anskuelse hos en af egnens præster, at tyske viser nu var enerådende.

Feilberg fortæller om denne sin nabopræst Christian Christiansen i Medelby, at han »var stænderdeputeret og hørte til de gamle, tysk-dannede, dansksindede, eller måske snarere regeringstro embedsmænd, der allerede tidligere var blevet klar over nødvendigheden af at forkynde det dansktalende folk evangeliet på modersmålet«. For denne loyale, lidt verdensfremmede slesviger var både den hårde tyske agitation og fra dansk side det fuldstændige brud med det gamle system pinlige oplevelser. Om pastor Christiansens holdning til sine sognebørn skriver Feilberg:

Det slog mig, at han var, som efter min mening forresten mange flere præster end ham, underlig fremmed for folkets mere intime liv. Samtalen faldt en dag på, hvad dansk der var levnet blandt folk fra gamle dage, eller hvad der forresten levede som danske, mere eller mindre moderne, viser blandt folket. Christiansen påstod, at sligt slet ikke fandtes, der var kun tyske sange og viser, og tog mig med ud i borgestuen, hvor hans tjenestefolk netop sad ved deres midaftens måltid, og spurgte, om nogen af dem kendte danske viser. Nej, det gjorde ingen, og på spørgsmålet om, hvad de sang, når de kom sammen, blev nævnet en række moderne tyske viser. Jeg tvivlede, om det var en pålidelig oplysning, da jeg

kort i forvejen havde af en fattig gammel kone fået fremsagt liden Malfreds vise —

Et væddemål blev indgået, om det vilde være Feilberg muligt inden en måned at skaffe ti danske viser. Han allierede sig med læreren og degnen i Valsbøl, Jepsen, der lod børnene skrive de viser op, de kunde —

og fjorten dage efter kunne jeg præsentere Christiansen ikke mindre end 30 stykker ligefra middelalderlige viser til, hvad vi nu vilde kalde revyviser, såvel i rigsmålets dansk som i dialekt —.

En del af viserne indgik i Feilbergs bog *Fra Heden*. I Dansk Folke-mindesamling findes blandt Feilbergs papirer et læg med påskrift »Viser, optegnede af børnene i Valsbøl skole ved Flensborg 1860«. På et særskilt blad er opnoteret en række tyske begyndelseslinjer til sange, der åbenbart tilhører det almindeligt udbredte tyske repertoire i første halvdel af det 19. århundrede. På et andet blad gives en liste over danske viser: ældre og yngre folkeviser, skæmteviser, modesange (Du er rig, du er dejlig, o Syd) — og nogle af Treårskrigen viser: Dengang jeg drog afsted, Holmens faste stok, Dansken har sejer vundet; derimod ingen af de egentlige »folkelige sange« fra 1840'erne og 50'erne.

Det skal supplerende nævnes, at lærer Jens Madsen i Hanved samtidig med Feilberg tilvejebragte en betydelig samling sagn, eventyr, viser og børnerim, der blev udgivet som *Folkeminder fra Hanved Sogn ved Flensborg* (1870).

I 1930'erne blev der fra tysk side øvet en betydelig indsats for indsamling af danske folkeminder i mellemslesvigske egne ved den i Volkskunde dybt engagerede lærer Bruno Ketelsen. Det var i samme periode, Claus Eskildsen viede dette stof stor interesse. Er meddelere af oprindelig dansk traditionsstof i Mellemslesvig end blevet færre siden da, har det dog endnu i 1960'erne været muligt at optage viser, rim og remser på bånd, et nyttigt musikalsk supplement til de ældre tekstopskrifter. —

Kårene for den »folkelige« danske og nordisk orienterede sang mellem krigene har ikke været de samme i Nordslesvig og i det nuværende Sydslesvig. I Nordslesvig blev den folkelige sang i vid udstrækning accepteret gennem møder, foreningsliv og skoler — den har, med

Bødker, været »centralinspireret«. I Sydslesvig har den i almindelighed haft ringere vækstbetingelser – dog må man her erindre, at den blev værdsat i Flensborgs nationalt bevidste kredse, samt at Treårskrigen raske og mindre forpligtende viser åbenbart virkelig kom i folkemunde. Dansk kulturarbejde i 1840'erne, iværksat af Foreningen til Dansk Lærings Fremme i Slesvig, standsede op omtrent ved den nuværende grænse, Flensborg og Medelby undtaget. Efter krigen var mulighederne for dansk påvirkning blevet yderligere forværret.

☆ ☆ ☆

P.S. Stoffet i denne artikel har ikke tidligere været genstand for sammenhængende behandling. Fremlæggelsen af det benyttede materiale er derfor sket med en vis bredde. På den anden side har det været nødvendigt at holde igen overfor den overvældende mængde af relationer og detaljer. Det har ikke været muligt at følge alle de anslåede temaer op, det gælder f. eks. Grundtvigs vedvarende betydning for sangen i Sønderjylland, eller Skamlingsbankemøderne og Rødding højskole. Det gælder også sangens indplacering i kulturforeteelser som dansk lærings fremme, slesvigsk skolevæsen, skolebogslitteraturen, samt spørgsmålet om sangens virkning. Vesteregnet er f. eks. slet ikke berørt, selvom der fra Tønder kunde gives interessante oplysninger om dansk-tysk folkesang fra 1830 til slutningen af 40'erne, forhold, der utvivlsomt har haft eftervirkninger mellem krigene. Periodens sanghistorie er i det væsentlige set fra dansk side. Den tysksprogede sang er derfor kun nødtørftigt berørt, skønt der i den historiske sammenhæng tilkommer den en betydelig bredere plads. Historisk set hører også de mange skillingstryk, håndskrevne og mundtligt overleverede viser ind i billedet; men de er skubbet til side til fordel for »den folkelige sang« – det var jo væsentlig den, der var med til at præge sønderjydernes kulturkamp under fremmedherredømmet. De melodihistoriske problemer er kun strejft. En registrant over det samlede stof var ønskelig for overblikkets skyld, men må betragtes som en fremtidsopgave. Endelig siger erfaringen mig, at langt fra alt af vigtighed for emnet – sangbøger, tryk, dokumenter o. lign. – kan være kommet mig for øje. Jeg beder interesserede læsere om korrektiver og supplerende oplysninger til historien om sangen i det slesvigske.

K. Cl.

HENVISNINGER

Historisk baggrund

- P. Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede I-VIII (København 1909-22).
Knud Fabricius: Sønderjyllands Historie, Tidsrummet 1805-64 (København 1934-37), bd. 4 af Sønderjyllands Historie.
Troels Fink: Rids af Sønderjyllands Historie, 3. udg. (København 1955).
Roar Skovmand: Folkestyrets Fødsel 1830-1870 (Politikens Danmarks Historie, bd. 11, 1964).
Otto Brandt: Geschichte Schleswig-Holsteins, ein Grundriß, 6. Aufl., überarbeitet von Dr. Wilhelm Klüver (Kiel 1966).
Holger Hjelholt: Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene, 1850-64 (København 1923).
H. V. Gregersen: Laurids Skaus brevvæksling med politiske venner i København (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 33, 1966).
Jens Engberg: Det slesvigske spørgsmål 1850-1853 (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 37, 1968).

Personalhistoriske oplysninger og litteraturhenvisninger i Dansk biografisk Leksikon

- P. C. Koch, ved Knud Fabricius.
Fr. Fischer, ved Knud Fabricius (A. D. Jørgensen).
K. Karstensen, ved H. F. Petersen.
H. F. Feilberg, ved Marius Kristensen.

Sanghistorisk kommentar

- Jens Årsbo: Dansk Folkesang fra det 19. Aarhundrede I-II (København 1903-04).
Vilh. Andersen og Vilh. la Cour: Sangen om Sønderjylland (København 1919).
Jørgen Bøgh: Sønderjyske Digte og Sange (København 1947).
Arthur Arnholtz: Lille dansk sangleksikon (København 1951).

NOTER

1. Centralt dirigeret og -inspireret: termini anvendt i 1940'erne og 50'erne af S. Erixon, prof. i svensk folklivsforskning ved Stockholms högskola; i Danmark tillempet af Laurits Bødker for henholdsvis en persons eller gruppes udadvendte aktivitet og den folkelige accept af en impuls.
2. Papirer vedr. »Branderup Sogns Almuebogsamling« i Rigsarkivet.
3. Jf. Suppl. til Bibl. Dan. 1831-1840.
4. Jakob Petersen: Danske Folkebiblioteker i Sønderjylland i Tiden mellem Krigene (i Festskrift til H. P. Hansen, Sønderjydske Aarbøger 1932), s. 188.

5. Fortegnelse over Adsbøl sogne- og lærerbiblioteker og et skiftedokument efter degn og lærer H. P. Klein findes i Landsarkivet i Aabenraa.
6. N. F. S. Grundtvig: *Mands Minde 1788–1838* (København 1877), 4. forelæsning, s. 47.
7. N. F. S. Grundtvig: *Det danske Samfund* (i Brage og Idun, udgivet af Fr. Barfod, 1. bd. 2. hefte, København 1839), forelæsningen d. 23. april, s. 453–461.
8. Abrahamson, Nyerup og Rahbek: *Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen I–V* (København 1812–14), bd. V (melodier), s. XXXI.
9. Troels Fink sætter i »Grundtvig og Sønderjylland« (Jyske Samlinger, ny række, 1. bd., Universitetsforlaget i Aarhus 1950–52) digterens positive stilling til Sønderjylland i forbindelse med Hiort Lorenzens tale i Slesvig stændersal nov. 1842. Kan denne tidsfæstelse end underbygges med udtalelser af Grundtvig, så har han været emotionelt stemt for Sønderjylland 3½ år forinden.
10. Jf. *Mands Minde*, forord s. XI.
11. *Da Sønderjylland vågnede*, bd. VI, brev nr. 158. Laurids Skaus brevveksling, s. 538.
12. Jf. *Da Sønderjylland vågnede*, bd. VII, s. 26.
13. Citeret efter H. Lausten-Thomsen: Peter Christian Koch og »Dannevirke« (Sønderjydsk Maanedsskrift 1938, særtryk), s. 21.
14. Nævnt i Knud Arnfreds undersøgelse over dansk skolesangsrepertoire i 1. halvdel af det 19. årh. (ms).
15. Jf. forf.'s *Den blå Sangbog i hundredåret for dens fremkomst* (udgivet af Sprogforeningen, 1967).
16. Jakob Petersen: Frederik Fischer (Aabenraa statsskoles årsskrift 1944).
17. *Fra Frederiksklubbens Arkiv 1848–1948*, ved M. Michelsen (Aabenraa 1948), s. 10 og 12. – G. Japsen: *Den nationale udvikling i Åbenrå 1800–1850* (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 23, 1961), s. 248. – *Åbenrå Bys Historie I–II*, redigeret af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 25, 1961 og 1967), i bd. II H. H. Worsøe: *Krig og fred*, s. 217–18.
18. Fr. Christensen: *Christian Nissen Marquardsen auf Fauerby* (Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, Heft 17, 1968).
19. Jf. Otto Brandt, op. cit., s. 207. – G. Japsen, op. cit., s. 188–189.
20. Jf. *Deutsches Liederbuch* (Tondern 1911), her med en tildigtet hilsen til hertugen af Augustenborg og den tyske kejserinde: *Die Schiffe ziehn zu Füßen, / Die Wolken drüber hin / Nach Süden zu und grüßen / Die deutsche Kaiserin!*
21. A. D. Jørgensen: *En redegørelse for min udvikling og mit forfatterskab* (København 1901), s. 16 og 18.
22. Georg Himmelstrup: *Dybbøl- og Broagerpræsten Kristen Karstensen* (Sønderjydske Aarbøger 1923 og 1924), årgang 1924, s. 55 og 70. – Om forbud mod danske skolebøger også hos Fr. Christensen: *Die Schulen des Kirch-*

- spiels Enstedt (Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, Heft 6, 1962), s. 99.
23. Gehälter der Domschule 1851–54 (Landesarchiv Schleswig-Holstein, Schloss Gottorf). – Registrande 1855, ved Dr. Harald Thureau, Slesvig 1964 (Archiv der Staatlichen Domschule in Schleswig). – Kjeld Galster: Domskolene i Slesvig mellem Krigene (Sønderjydske Aarbøger 1946).
 24. Einladungsschriften (Stadtarchiv Flensburg). – Breve fra O. W. Lindorff til C. A. Reitzel (Det kgl. Bibliotek). – Folkets Avis for 20. nov. 1862 indeholder under Dit og Dat en skarp anmeldelse af Lindorffs sangbog ved Erik Bøgh, der specielt railleer over den behandling, en af hans egne tekster (Feltjægeren) har været udsat for. – Th. J. Madsen: Træk af den danske Skoles Historie i Sydslesvig mellem de to slesvigske krige (Sønderjydske Aarbøger 1946). – Jf. også Aage Bonde: Skolevæsenet i Sønderborg fra reformationen til 1864 (Sønderjydske Aarbøger 1945).
 25. Om H. M. Tofte se Christian Knudsen: En sønderjydske Slægt. De sønderjydske Piger og deres Fader (Sprogforeningens Almanak for 1924).
 26. P. Hjort: Rüge einer Lüge in der Schrift des Professors Baumgarten: Nothgedrungenes Wort in einer schleswigschen Sache (Kopenhagen 1856), s. 6 og 10. – Johannes Jensen: Pastor Hans Hansen i Fjorde og de politiske hændelser i årene 1848–51, se: Nørre og Sønder Gøs Herred. Sydslesvigske egne og byer. Udgivet af Poul Kürstein (Flensborg 1969), s. 116–130.
 27. Jf. afsnittet »Sprog og folkeminder« i Nørre og Sønder Gøs Herred.
 28. Papirer vedr. »Sange«, Haderslev provsti 1862, i Landsarkivet i Aabenraa.
 29. Feilbergs artikel findes i: Sønderjylland 1864–1919, udgivet af Sønderjydske Samfund og To Løver, under redaktion af Erling Rørdam (København 1919).